

KOMMUNIKANTNING KASB-HUNAR VA QARINDOSQLIK XUSUSIYATLARIGA DOIR SOTSIAL XOSLANISHI

*Masharibova Roxat Ozadovna,
Muhammad Al-Xorazmiy nomidagi Urganch davlat universiteti tadqiqotchisi*

Annotasiya: maqolada kommunikantlarning kasb-hunar va qarindosqlik darajasiga ko'ra xoslanishini ifodalovchi lisoniy birliklarning sosiolingvistik xususiyatlari, nutqiy xoslanishni namoyon etuvchi birliklar taqlili haqida fikr-mulohazalar bayon qilingan.

Kalit so'zlar: kasb-hunar, qarindosqlik, kommunikant, adresat, so'zlovchi, muloqot, nutq, sosiolingvistika, ijtimoiy xoslanish

СОЦИАЛЬНАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА КОММУНИКАНТА ПО ПРИЗНАКАМ ПРОФЕССИИ И РОДСТВА

*Машарибова Рохат Озадовна,
Исследователь Ургенчского государственного университета им. Мухаммеда ал-Хорезми*

Аннотация: В статье изложены социолингвистические особенности языковых единиц, представляющих идентичность коммуникантов по профессии и степени родства, рассмотрен анализ единиц, представляющих речевую идентичность.

Ключевые слова: профессия, родство, коммуникант, адресат, говорящий, общение, реч, социолингвистика, социальная идентичность

SOCIAL CHARACTERISTICS OF A COMMUNICANT BY PROFESSION AND KINSHIP

*Masharibova Rohat Ozadovna,
Researcher at the Urgench State University named after Muhammad Al-Khorezmi*

Abstract: The article describes the sociolinguistic features of linguistic units representing the identity of communicants by profession and degree of kinship, and analyzes the units representing speech identity.

Keywords: profession, kinship, communicant, addressee, speaker, communication, speech, sociolinguistics, social identity

Kirish. Kommunikantlarning yosh va jins xususiyatlariga ko'ra tadqiq etish bundan ancha oldin tizimli gender tadqiqotlar doirasida XX asrning 60-70-yillarida bosqlangan. "Natijada feministik tilshunoslik yoki tilning feministik tanqidlari yuzaga keldi. Bunga bir qator ekstralingvistik va interlingvistik omillar sabab bo'lgan. Sabablarning birinchi guruhiga bir qator voqealar kiradiki, ular postmodernizm falsafasining gullagan davri yoki «kognitiv evolyutsiya» deb nomlangan G'arbdagi feminizmning ikkinchi to'liqini bilan bog'liq.

Adabiyotlar taqlili va metodologiya.

Sof tilshunoslik nuqtayi nazaridan qaraganda tildagi feministik tanqidning yuzaga kelishiga sabablar talaygina. Birinchidan, 50-60-yillarda tilshunoslikda bir qator yangi ilmiy yo'nalishlarning paydo bo'lishi – psixolingvistik, kvantitativ sotsiolingvistik, pragmatika, aloqa nazariyasi. Ikkinchidan, tilshunoslik tarixida inson omili, tilning inson biosotsial xususiyatlari bilan o'zaro aloqasi, shu jumladan, uning jinsi bilan bog'liqligi muammosini o'rganish birinchi planga chiqdi. Uchinchidan, fanning paradigma o'zgarishi strukturalizmdan pragmatizmga o'tish va ijtimoiy fanlarda gender tadqiqotini rivojlantirish uchun tegisqli

uslubiy va ilmiy asosning paydo bo'lishi".

Zamonaviy gender tilshunosligida barcha tadqiqotlar ikkita katta soxaga bo'lingan:

1) "Ayollarga qarshi qaratilgan til tizimidagi asimmetriyalar"ni aniqlash uchun tilni tahlil qilish haqida ketmoqdaki, ular taklif etayotgan olam manzarasida ayollar ikkinchi darajali rol o'ynaydi va, asosan, salbiy xarakterga ega bo'ladi;

2) erkaklar va ayollarning nutq xatti-xarakatlarining gender xususiyatlarini aniqlash uchun nutqni tahlil qilish.

Birinchi yo'nalish doirasida ayollarning qaysi jihatlari tilda aks etgani, semantik tomondan qanday tasvirlangani va ushbu ifodaga qanday konnotativ ma'nolar uyg'un bo'lishi o'rganilmoqda.

Shu bilan birga tilda sobit bo'lgan patriarxal maskulinlik va feminlik stereotiplari o'rganilyapti, bu xil an'analarga ko'ra olam manzarasida ayollar ikkinchi darajali rol o'ynaydi va, asosan, salbiy tavsifga ega bo'ladi.

Tadqiqotning ikkinchi yo'nalishida, asosan, erkak va ayol verbal xatti-xarakatlarining farqlanishi o'rganiladi. Ushbu nazariya tarafdorlari erkak va ayol nutqiy faoliyatida o'ziga xos xususiyatlar mavjud degan xulosaga kelishdi hamda genderlekt atamasini olib kirdi. Ushbu konsepsiya tarafdorlari erkaklar va ayollarning o'zaro muloqotida yuzaga keladigan kommunikatsion noqulayliklarga e'tibor qaratishni zarur deb hisobladilar. Shuni ta'kidlab o'tish lozimki, aynan o'zbek tilida, o'zbek xalqining mentalitetidan kelib chiqib bunday noqulayliklar ko'p uchrashi tabiiy bo'lsa-da, bu borada deyarli tadqiqotlar mavjud emas.

Til va jinsning o'zaro ta'siri hamda erkak va ayolning kommunikativ xatti-xarakatlarining xususiyatlarini o'rganishda uchta asosiy yondashuvni ajratish mumkin: biodeterministik, sotsiodeterministik va kognitiv.

Psixolingvistika va neyrolingvistika soxasidagi tadqiqotchilar, asosan, biodeterministik yondashuvga rioya qilishadi hamda erkaklar va ayollarning nutq xatti-xarakatlariga ta'sir qiluvchi tug'ma biologik farqlar mavjudligini eksperimental ravishda isbotlashga xarakat qilishadi. Ular, asosan, statistik ma'lumotlar va o'rtacha ko'rsatkicqlarga asoslanadi.

Muhokama.

Ko'pincha, feministik tilshunoslik va etnolingvistika soxasidagi tadqiqotlarni o'z ichiga oladigan sotsiodeterministik yondashuv vakillari hamma narsani erkaklar va ayollar tilining ijtimoiy mohiyati bilan izoqlashadi va jamiyatdagi ijtimoiy rollarni qayta taqsimlashning o'ziga xos xususiyatlari bilan izoqlangan semantik farqlarni aniqlashga xarakat qilishadi. Ular tilni suhbatdosqlar ijtimoiy ierarxiyaning turli darajalarida bo'lgan hollarda isqlatadigan asosiy tilning ma'lum funksional ko'rinishi sifatida belgilaydilar.

Sotsial xoslanish masalalasida tadqiqotlarda badiiy asar qahramonlarining yoshi, jinsiga doir farqlanisqlarga ko'p e'tibor qilinadi, ammo asar qahramonlarining qarindosqlik darajasi, kasbi, ixtisosligini tizimli ta'lil qilish e'tibordan chetda qolib keladi. Aslida asar qahramonlari nutqida so'zlarning sotsial xoslanishini quyidagicha tasniflash ham mumkin(1.2.1-rasm)

Har bir sotsiumning o'ziga xos nutqi mavjud bo'lib, u turli sotsial omillar ta'sirida amalga oshadi. Har bir ro'l bajaruvchidan bu rolga xos vazifalar talab qilingani kabi, har bir sotsium va uning vakilidan shu tipga xos nutqiy xususiyat kutiladi. Masalan, so'z san'atkorlaridan til imkoniyatlarini u yoki bu darajada kengaytirilish kutiladi. O'qituvchilarda jargon yoki argolarning qo'llanishi maqsadga muvofiq emas. Dramalarda ham xuddi shunday nutqiy xoslanisqlar mavjud. Masalan, ziyolilar, shoirlar, yozuvchilar nutqiga xos ayrim til birliklarini boshqa nutq egalarida uchratmaymiz. Ayollar, erkaklar, bolalar nutqida esa ko'proq shevaga xos so'zlar, argo, jargon, vulgar, varvarizmlar uchraydi.

Kognitiv yondashuv, o'z navbatida, ayollar va erkaklar jamoaviy ong o'z ichiga olgan tushunchalar bilan subkategoriya darajasida turlicha xarakat qilisqlarini va til kategoriyalaridan foydalangan holda ularni boshqalarga yetkazishini hisobga olib, farqlarning kognitiv tomoniga

urg‘u beradi.

Natijalar. Ayrim qaraslarga ko‘ra, erkak va ayol nutqidagi tafovutlar unchalik sezilarli emas, ular doim ham nutq xarakatlarida o‘zini namoyon qilmaydi va feministik tilshunoslik rivojlanishining dastlabki bosqichida taxmin qilinganidek, gender muloqotning hal qiluvchi omili ekanligini ko‘rsatmaydi. Shuningdek, bir odam, jinsidan kat‘iy nazar, turli xil kommunikativ vaziyatlarda turli xil muloqot xulqini namoyon etadi. Bir jinsdagi, ammo turli xil ijtimoiy va kasbiy mavqega ega bo‘lgan kishilarning muloqotini o‘rganish ham bir qator tafovutlarni ko‘rsatadi. Uyda va ishda, tanish yoki yangi muhitda xar qanday odamning muloqot xulqi ham farq qiladi.

Nutq so‘zlovchi va tinglovchining kasb, mansabi, saviyasiga ko‘ra ham xoslanadi.

Tadqiqotchilarning bu boradagi qaraslari xilma-xil bo‘lib, aynan bir manbada turlicha qarashlar ham uchrab turadi. Xususan, biz yuqorida suyanan lug‘atda bugungi kunda tilshunoslik, asosan, erkaklarga yoki, asosan, ayollarga xos bo‘lgan ba‘zi xususiyatlarning mavjudligini inkor etmaydi, deb ta‘kidlanadi. Shunga ko‘ra, erkak va ayol nutqi lug‘aviy tanlovlar va so‘zlovchining jinsiga qarab tildan foydalanishning ba‘zi xususiyatlari bilan farqlanadi.

Domla. Bilsangiz, xonim, odam – fizika-matematika fanlari do‘xtiri, professor! Xuddi eringizga o‘xshagan, kerak bo‘lsa! Soxasi boshqa, xolos.

Xonim. Voy-voy, shu kishi-ya?! Qo‘ysangiz-chi, domla! Bir juldurvoqi-ku! Do‘xtir bo‘lsa, professor bo‘lsa, bironing hovlisida qorovullik qilib yurarmidi?!

Domla. Avvalo, begona emas, tug‘ishgan jiyani. Prokuror! Xaftada ikki-uch bor kelib jiyaning hovlisini qo‘riqlab ketsa, nima qipti? Prokurorning o‘zi bu koshonaga kelib turolmaydi-ku, to‘g‘rimi? Qolaversa, ilm odami, qo‘li kaltaroq. Buning ustiga, bola-chakasi ko‘p emish.

Xonim. Mana, siz ham ilm odamisiz — qo‘lingiz uzunmi?

Domla (xazilga burib). Mening qo‘lim ham, oyog‘im ham uzun! Xoqlasam — Turkiyaga yetadi, xoqlasam — Deqli-yu Dubayga!

Xonim. Kesatyapsiz-a? O‘zingiz ham rosa kezgansiz Moskva-yu Leningrad qilib!

Domla. Sizniyam armoningiz qolmagan, xonim! Sochi-yu Qirimlar eslaridan chiqdimi? Keyin-keyin undan ham nari — Bolgariya, O‘rta Yer dengizi bo‘ylab sayohatlar! Mazaxo‘rak bo‘lganlar-da, o‘shalarni xumor qilibmi, mana, uyda o‘tirolmay qoldilar. O‘rgangan ko‘ngil...

Xonim (past tushib, ham qofiyasiga). ...o‘rtansa qo‘ymas! O‘zingiz oborgansiz-ku!

Domla. Ana shunisiga dog‘man-da... Bizga kelsak, bizniki ilmiy kengash, konferensiya yo seminar deb atalguchi edi. Yalang sayru sayohat emas!

Xonim. Bizniki ham sayohat, ham tijorat deb ataladi! Chidaysiz-da, xo‘jayin! Chidayolmasangiz... siz sho‘rlikda prokuror jiyani ham yo‘q!

Domla (nochor iljayib). Bizga unaka daxmaza jiyanning keragi ham yo‘q, xonim afandim, o‘zingiz borsiz, etib ortadi!

Xonim (haligi tahlikada bu gapning tagiga yetmay). E, xudoga shukr-e! Shunday deb turing. Aytganday, eshitdingizmi?.. (Erkin A‘zam “Jannat o‘zi kaydadir”)

Mazkur misollardan ko‘rinib turibdiki, qaxramonlarning nutqi ularning yoshi, jinsi va kasb-koriga ko‘ra xarakterini ifodalab turibdi. Jumladan, “voy-voy”, “Chidaysiz-da, xo‘jayin!” kabilar, asosan, ayol kishilar nutqida uchaydi.

Ko‘pgina tadqiqotchilar o‘z-o‘zini to‘g‘rilashni, ko‘proq pauza qilish va takrorlashni ayol nutqining o‘ziga xos belgisi deb bilishadi. O.A.Antineskul buni suhbatdoshning shaxsini uzatilayotgan ma‘lumotning ehtimoliy salbiy ta‘siridan himoya qilish istagi bilan ham izoqlaydi.

Ayol va erkak suhbatlarining odatiy yoki kutilgan mavzulari ham farq qiladi. Bir jinsdagi guruqlarda ayollar ijtimoiy emas, balki odatdagi uy, oila, munosabatlar, his-tuyg‘ular, uy isqlari xaqida ko‘proq gapirishadi. O‘z navbatida, erkaklar siyosat, sport, ish, texnologiya xaqida gapirishni afzal ko‘rishadi. Ularning hikoyalarida asosiy mavzu ko‘pincha raqobat.

musobaqa bo'ladi.

Ayol nutqi xaqidagi qaraslarni tadqiqotchilar quyidagicha jamlashadi:

1. Ayollar ko'p gapiradilar.
2. Ayollar savol berishni yaxshi ko'radilar.
3. Ayollar qayta-qayta savol berishni yaxshi ko'rishadi.
4. Ayollar baxolash va murojaat qilishda ortiqcha narsalarga moyil.
5. Ayollar keraksiz so'zlarni ko'p isqlatadilar.
6. Ayollar ko'pincha o'z nutqlarini tugatishmaydi.
7. Ayollar erkaklarnikiga qaraganda kamroq qo'pol so'zlarni isqlatishadi.
8. Ayollar xushmuomala, ular buyruq berish va to'g'ridan to'g'ri so'roqdan ko'ra bilvosita so'roqlardan foydalanishni afzal ko'rishadi.
9. Ayollar erkaklarga qaraganda kamroq bironing so'zini bo'lishadi.

Masalan, Erkin A'zamning "Jannat o'zi qaydadir?" dramasida ayol kishining telefonda gaplashgan vaziyati berilgan:

X o n i m (go'shakka). Kim?.. E'lon bo'yicha? Qanaqa e'lon?.. Xa-a, repetitorman deng? Juda yaxshi-da. Otingiz nimaydi, ukam?.. Sardormi? Gap bunday, Sardorjon! Biz Amerikaga ko'chib ketayotuvdik... Ko'pchilikmiz, xa. Shunga inglizchadan uch-to'rt soat dars olmoqchi edik-da. Pulini o'ylamang, olasiz. O'zim-ku, kechagina keldim, besh-o'nta so'zini bilaman. Xello, xau ar yu, xau mach, veri gud, bay-bay... Qalay, o'xshaydimi?.. Kechqurunlari-da... Mayli, mayli, ertadan bosqlab... Ie, yo'q, shoshmang, ertaga biz janob posolning oldiga borishimiz kerak... Xa, suhbatga. Indin bo'la'kolsin. Adresni bilasiz-a?.. Bo'пти, kutamiz. O'key! Bay-bay, jonim. O'pdim...

Qaxramonning nutqi uning ko'p sayohat qilgan, dunyo madaniyatini ko'rganini ifodalab turibdi, uning o'zbek mentalitetidan biroz uzoqlashgani ham seziladi, ko'p gapirishiga alohida izoh shart emas, bizningcha. "O'pdim" deyishi o'zbek ayollari tomonidan birinchi suhbatlashayotgan erkaklarga aytilmaydi. O'zbek mentalitetida bu so'z bolalar yoki kalin dugonalar, yaqin qarindoshlarga nisbatan isqlatiladi. Unda ham "o'pib qo'ying" jumlasini qo'llaniladi.

Xulosa.

Mustaqillik davrida yaratilgan dramalarning asosiy qismi shu davrda yashayotgan insonlarning kechinmalari bilan bir qatorda, ularning fe'l-atvorida, nutqida sodir bo'layotgan o'zgarishlar ifoda qilgan. Keyingi yillarda yaratilgan dramalarning bosh qaxramonlari nutqi tahlil qilinganda ularning ikki tuzum va ikki mafkura ta'sirida qolgani seziladi. Ayniqsa, Erkin A'zam dramalarida bu hodisa yaqqol bilinib turadi. Til vositalari asar qaxramonlarning fe'l-atvorini yorqin bayon etgan. Tadqiqot uchun tanlangan asarlarda kommunikantning fe'l-atvori shakllanish, o'zgarib borishiga uning faoliyat ko'rsatayotgan kasb-hunari ham ta'sir qilishi, ixtisosliklarning talabidan kelib chiqib xar bir so'zlovchining xarakterini bilib olish mumkin. Ayol va erkak jinsidagi kommunikantlarning ra'xbar va kotiba, shuningdek, er-u xotin, o'qituvchi-o'quvchi sharoitlaridagi muloqot vaziyatlari alohida tadqiqotni ta'kovo qiladi. Kommunikantlarning yosh xususiyati, jinsiga xos bo'lgan fe'l-atvori, xususan, ayol kishining nutqidagi sotsial farqlanishlar aniq ifodalab berilgan.

Tahlilga tortilgan dramalarda ayollarning o'zbek mentalitetidan biroz uzoqlashgani ham seziladi, ularning erkaklarga qaraganda ko'p gapirishi ham misollarda o'z isbotini topadi. Masalan, "O'paman" xayrlashuv so'zi o'zbek ayollari tomonidan birinchi marta suhbatlashayotgan erkaklarga nisbatan aytilmaydi. O'zbek mentalitetida bu so'z bolalar yoki kalin dugonalar, yaqin qarindoshlarga nisbatan isqlatiladi. Unda ham "o'pib qo'ying" jumlasini qo'llaniladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Антинескул О.А. Гендер как параметр текстообразования. – Автореферат дисс. к.ф.н. – Перм, 2001. – С.65.
2. Кирилина А.В. Развитие гендерных исследований в лингвистике. // Филологические науки, 1998. №2. – С. 53
3. Исхакова З.З. Сопоставительный анализ эмотивности в свете гендера. – Уфа: РИО БашГУ, 2007– С. 56
4. Пушкарева Н.Л. Женщина. Гендер. Культура. – М.: Терра, 1998. – Б.1011.
5. Исхакова З.З. Сопоставительный анализ эмотивности в свете гендера. – Уфа: РИО БашГУ, 2007– С. 197.
6. Колосова О.А, Когнитивные основания языковых категорий. (На материале современного английского языка). Диссертация на соискание ученой степени доктора филологических наук. – М., 1996. – С.112.
7. Словар гендерных терминов // Под ред. А. А. Денисовой. – Региональная общественная организация «Восток-Запад: Женские Инновационные Проекты». – М.: Информация XXI век, 2002. – С.11.
8. Дежина Т.П. О некоторых особенностях речевого поведения мужчин и женщин // Филологические науки. Вопросы теории и практики. - 2011. - №1. – С.68.